

# Het actuele Conscience-onderzoek

Emiel WILLEKENS

„Over Hendrik Conscience bestaat een uitgebreide literatuur; niettemin is onze kennis van zijn persoonlijkheid in menig opzicht nog vrij onvolledig”. Met deze woorden begon Dr. Antoon Jacob het *Voorbericht* van zijn uitgave *Briefwisseling van, met en over Hendrik Conscience uit de jaren 1837 tot 1851*, tekst die gedateerd is Borgerhout, 15 november 1912.

Ruim zeventig jaar nadien blijft deze constatering eigenlijk nog altijd geldig, spijs de navorsingen die dan toch in die tijdspanne werden ondernomen. „In menig opzicht”: dat duidt er op dat een deel van de persoonlijkheid aan het doorzicht van de onderzoekers blijft ontsnappen.

Dat kan verbazend heten t.a.v. zonder enige twijfel de meest markante, alleszins de populairste auteur uit de negentiende eeuw. De vraag kan gesteld worden of niet het afnemen van die populariteit en de verminderende leesfrequentie (op zichzelf al het bestuderen waard) ook het enthousiasme voor de studie de wind uit de zeilen werd genomen. Geleidelijk is de „volksgeliefde” en veelgelezen en omjubelde auteur door het voortschrijden van de tijd verstart tot een monument en tot een historisch fenomeen. Een diepere oorzaak ligt misschien in het feit dat hij zich wetens en willens als persoonlijkheid achter zijn roem en zijn hoge oplagen heeft weggestoken zodat niet alleen de mens maar ook de auteur Conscience moeilijker te vatten was.

Hoe dan ook, het gevolg is geweest dat een aantal essentiële onderzoekingen niet zijn gebeurd of in onvoldoende mate gebeurd. Waardoor we in de onvermijdelijke kringloop terechtkomen: onvoldoende kennis van de bronnen, onvoldoende voorstudies en dus onbevredigende syntheses. Het gevolg is ook dat een overzicht van de „actuele” stand van het onderzoek een wat groter tijdsbestek dan alleen de laatste twee-drie jaar moet omvatten. Beginnen we liefst na de tweede Wereldoorlog.

Daarvoor wezen pro memorie de spontane biografieën en memorabilia genoteerd, die meestal rond het sterfjaar 1883 zijn ontstaan, van de hand van P. de Mont, Edm. Mertens, J. Staes (1883), G. Eekhoud (1884), G. Matthijs (1890), A.C. van der Cruyssen (1905). In het eeuwfeestjaar 1912 verscheen de subjectieve biografie van Marie Conscience, *Eenige bladzijden uit het leven mijns vaders*, daarna ook de zeer gewichtige verzameling *Studiën en kritieken* (Antwerpen, Jan Boucherij, 1913), waarin velerlei aspecten aan bod komen en vooral de opstellen van V. Fris over *De bronnen van de historische romans van Conscience*, van G. Duflou over *De taal van Conscience* en Is. Bauwens, *Conscience en de geneeskunde* opvallen.

In 1919 (herdruk 1942) volgt de eerste en meteen meesterlijke synthese van Eugeen de Bock, *Hendrik Conscience en de opkomst van de Vlaamsche romantiek*.

In het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven te Antwerpen liggen de manuscripten en brieven onder de code C 34 voor het grijpen. Maar wat de bronnen betreft bezitten wij nog geen analytische inventaris, evenmin een (gepubliceerde) inventaris van de nalatenschap Antheunis-Conscience die de Stad Antwerpen reeds in 1899 aankocht. Voor een gedegen studie fungeerde als onmisbaar werkinstrument de *Catalogus* van de Antwerpse tentoonstelling van 1912 (de auteursnamen E. de Bom en E. de Bock waren niet vermeld), intussen aangevuld met de tentoonstellingscatalogussen 1983 te Antwerpen (M. Somers, A. van Ruyseveldt), Kortrijk (P. Vancolen) en Brussel (G. François), waardoor ook een ietwat volledige, tot dusver ontbrekende ikonografie bij elkaar kwam.

Wat de brieven betreft: in augustus 1912 kwam Dr. Antoon Jacob klaar met zijn door Willem de Vreese geleide *Briefwisseling van, met en over Hendrik Conscience uit de jaren 1837 tot 1851*. De Vreese bood het werk ter publikatie aan de Koninklijke Vlaamse Academie aan. Jacob bracht 237 stuks bij elkaar, hij beschouwde de persoon Conscience als niet los te maken uit het tijdsverband, wat verklaart waarom hij ook brieven van tijdgenoten aan en over de auteur onontbeerlijk achtte. Over de tijdslimiet 1851 gaf hij geen verklaring (het politieke échec, begin van de relatie met J.P. van Dieren?); een voortzetting van de verzameling werd evenmin in het vooruitzicht gesteld. Trouwens, alleen deel 1 is verschenen, met de bibliografische nota's, samen 420 blz. vol waardevol materiaal, deel 2, werd in 1919 ingehouden en zo zijn de noten op de brieven nooit verschenen, met het gevolg dat deel 1 verwijzingen bevat die nergens op slaan... Het trieste avontuur van deze niet meer in te halen opzet heeft de Conscience-studie werkelijk vertraagd.

Een verrassing van formaat bracht in 1953 Dr. G. Degroote met de uitgave van *Hendrik Conscience en zijn uitgevers*, die hij meteen uitvoerig toelichtte en inleidde. Als per toeval aan het licht gebracht, verschaftte deze zakelijke correspondentie, al handelt zij in hoofdzaak over termijnen, contracten, betalingen, voorschotten etc. een curieus en onvermoed inzicht in de persoonlijkheid van de rijpere Conscience en op zijn scheppingen.

Zo verhelderend was dit „nieuw licht” dat de Wereldbibliotheek besloot tot een afzonderlijke uitgave van de Inleiding, onder de leuk bedachte titel *Wat een schrijver lijden kan*. Daar bracht Dr. Degroote zijn eigenlijke beschouwingen en conclusies n.a.v. deze stukken naar voren: de herleving van de kunsttypografie door toedoen van E.J. Buschmann, de bloei van de houtsnede als begeleiding van de tekst, de persoonlijkheid van drukker en uitgever J.P. van Dieren, de praktische en commerciële zin van Conscience,



steeds bekommerd om de grootst mogelijke omzet, bedachtzaam en wakker zakenman. Allerlei persoonlijke facetten worden duidelijker : zijn geldzorgen, zijn huiselijk leven, zijn behoefte aan vriendschap, aan evasie. Dr. Degroote kon het ook niet helpen, dat Conscience's reputatie van „broodschrijver” n.a.v. zijn brievenuitgave niet verminderde. Dit alles en een objectief opstel van Degroote in vraagvorm, naar de vrijzinnigheid van Conscience, diens brief van 24 nov. 1881 aan Edmond Mertens, waarin hij „après coup” zijn zelfverdediging voor het „verroomsen” van zijn *Wonderjaer* formuleert, een opstel van Ger Schmook over *De mensch Hendrik Conscience* en de recente bedenkingen van Prof. José Aerts *Wie was Hendrik Conscience*, roepen wel de vraag op naar een diepgaande psychologische studie van de man, met een bevredigende verklaring van de vele contrastspelingen die hem blijkbaar in zijn gemoed hebben gekenmerkt en die hij in zijn werk eerder camoefleert dan uitleeft.

Had E. de Bom Conscience ooit als „argeloos” bestempeld, dan kwam hij voorgoed als een complexe, zoniet gecomplexeerde persoonlijkheid tevoorschijn uit het nog veel omvangrijker brievenmateriaal dat G. Degroote vanaf 1966 ging publiceren in de *Handelingen* van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis. Tussen 1966 en 1974 werden 250 „onuitgegeven en weinig gekende brieven” in het licht gegeven, weerom met een uitvoerige inleiding en met zeer nauwkeurige en uitgewerkte nota's. Dr. Degroote gaf niet zoals Jacob had willen doen, de brieven *aan* en *over* maar uitsluitend de brieven *van* Conscience, d.w.z. de verspreide brieven die nog niet in de vorige twee verzamelingen (Jacob, Degroote/De Schuyter) waren verschenen. Opvallend is hierin de relatie met de Parijse firma Michel Lévy Frères, zijn huiselijk leed, zijn streven naar maatschappelijk welzijn, zijn rol als „médecin moral” tegenover tobvende tijdgenoten. Helaas de laatste in de *Handelingen* gepubliceerde brief is gedateerd Kortrijk 3 mei 1864. Het ongeluk schijnt de Consciencebrieven te vervolgen : de dood heeft G. Degroote belet zijn zo gewetensvol uitgevoerd werk te voltooien.

De briefwisseling tussen 1864 en 1883 is dus alleen in handschrift voorhanden, ze omvat o.m. de hele Brusselse periode van Conscience, die niet in detail gekend is, zeker niet in het politieke aspect.

Hoe wonderlijk het mag schijnen : er is dringend behoefte aan een bibliografie van Conscience. Buiten de beschrijving die de bibliofiel Henri Dirx gaf van *In 't Wonderjaer* en *Phantasy*, werd geen enkele bibliografie ooit opgemaakt. Nochtans zou de studie erg gebaat zijn met een nauwkeurige opgave van de oplagen, prijzen (originelen en vertalingen), herdrukken etc. van het hele oeuvre. Zeker ook wat de tekstwijzigingen betreft die Conscience placht aan te brengen en die dus zijn opvattingen over expressie, woordenschat, spelling etc. zouden illustreren. Dat blijft tot dusver wel degelijk een lacune die ons belet de horizon juist te overzien.

Niet alleen de bibliografie *van* maar ook de bibliografie *over* Conscience gaat nog mank. Er is sinds de boekenlijst van Jan Bernaerts, in *De student* van 1910, behoefte aan een liefst geannoteerde beschrijving die rijp en groen zal onderscheiden en die uit de massa voor zichzelf sprekende herdenkingsbijdragen in krant en tijdschrift de meer wetenschappelijke studies zal onderscheiden.

Na de *Studiën en kritieken* van 1913 en De Bocks *Hendrik Conscience en de opkomst van de Vlaamsche romantiek* uit 1919 wordt na een lange adem-pauze de nadere studie ingezet met Ger Schmooks onderzoek naar de *Genesis* van *De Leeuw van Vlaenderen*, studie die ondernomen werd n.a.v. het centenarium-met-tentoonstelling in 1938 en die steunde op een grondige documentatie die toeliet niet alleen de bronnen na te trekken naar meteen de preciese chronologie van de activiteit in de jaren 1837-1838, van conceptie tot kladschrift en netschrift vast te stellen, met de nodige kritische lectuur van de *Geschiedenis mijner jeugd*, de beschikbare biografieën en Conscience's eigen datumlijstjes. De studie werd als „recapitulatie” uitgewerkt en bij de Koninklijke Vlaamse Academie uitgegeven in 1952-1953. Voorheen had de auteur reeds met zijn *Conscienciana* in 1945 in de feestbundel *Baekelmans ter eere* twee detailstudies ten beste gegeven : het juiste tijdstip van Conscience's indiensttreding bij het Provinciebestuur Antwerpen en de vermoedelijke identiteit van de criticus die hem aanviel in het *Antwerpsch Nieuwsblad*, mei 1837. Van ongemeen belang voor het inzicht in de opkomst van de romantiek was Schmooks uitvoerige studie over het verblijf te Antwerpen van de Parijse romanticus Roger de Beauvoir (nochtans geen eersterangsfiguur) die vruchtbare ideeën en impulsen aan de hand deed (terwijl Conscience zelf afwezig was : legerdienst) met betrekking tot het eigen verleden als inspiratiebron. Minder opgemerkt, maar niet minder belangrijk was Schmooks ontrafeling van de teruggevonden verslagen van De Toekomst-Heilig Verbond uit de jaren 1845-46 (gepubliceerd in het tijdschrift *Antwerpen*, december 1975) waardoor én chronologie én politieke verhoudingen weer veel werden verduidelijkt ; ook de beschouwing over de volkstelling van 1846 en Conscience's protestbrief tegen het rondsturen van franstalige omzendbrieven (studie met Prof. J. Hannes in 1981 ondernomen) bracht alweer nieuw licht in de verhoudingen van de tijd.

Voor de Kortrijkse en Brusselse periodes ontbreekt de autobiografische grondslag, reden waarom de Kortrijkse en Brusselse catalogi van 1983 zo lezenswaard zijn, wat stellig ook geldt voor de zo revelerende micro-studie van de archivaris Michiel de Bruyne over Conscience en Roeselare, waarin vooral de vriendschap met Pieter Jan Renier en de contacten met De Vriendschap onder voorzitterschap van Hendrik Horrie tot hun recht komt. Voor de Brusselse periode (en de verhouding tot de verschillende groeperingen en personen) is nog veel opzoekingswerk gewenst



Intussen werd heel veel precisiewerk verricht door Prof. Dr. August Keersmaekers. Hij leverde met zijn verschillende studies over de roman *De Boerenkrijg* van 1853 een model van methodische aanpak die gewoon op alle titels van Conscience zou kunnen toegepast worden: genesis van het werk, behandeling en uitwerking van de stof en nawerking (in dit geval: de aanzet tot de eigenlijke historische studie van die episode). Moeizaam maar vruchtbaar archiefwerk leidde tot het te boek stellen van *Consciences moeizame carrière*. Keersmaekers had ook aandacht voor Consciences dorpsnovellen en hun invloed. Enige consternatie wekte in 1971 Bert Brouwers (Gilbert Vanheste) die de negentiende eeuwse literatuur, in het bijzonder Conscience en Zetternam, ging benaderen vanuit de sociologische hoek en rond de houdingen tegenover de revolutie van 1848. Brouwers ontwierp hier een uiterst nuttige en nooit tevoren behandeld profiel van Consciences maatschappelijke houding: 1848 brengt enkel een afweer-reactie teweeg uit angst voor eventuele Franse annexatieplannen, Conscience is behoudsgezind en royalist; voor sociale mistoestanden ziet hij geen andere oplossing dan liefdadigheid waarbij de hogere standen solidariteit moeten betonen met hun minder fortuinlijke landgenoten. Hij wenst de standen waar ieder op de rechte plaats zit, zeker niet te doorbreken. Hierbij valt op te merken dat de maatschappelijke visie van de auteur nog wel een precieser beeld verdient. Valt Conscience de toestanden in het „paradijs van de kapitalisten” nooit rechtstreeks aan, hij uit toch soms bedekte en voorzichtige kritiek, zeker in de latere romans die een voorzichtige tendens naar realisme tonen. Hier is een kritische lezing gewenst.

Een verdere lacune is wel de nog quasi totaal ontbrekende (maar moeilijk te achterhalen) lezerssociologie. Wie heeft de populaire auteur juist bereikt en wat heeft hij teweeggebracht? Onderzoek naar de cultuurdragende elementen werd reeds verricht door Prof. Dr. Helmut Gaus, bijzonder revelerend was het onderzoek van J. Lambert naar de verspreiding van de Nederlandse literatuur in Frankrijk (1980), toen hij vaststelde dat Conscience veel succes kende bij het volk maar weinig bij de critici; hij bleef steken bij de lagere regionen, de „littérature de consommation”. Was die impact dezelfde in het overige buitenland? Voor Nederland maakte Martinus van Hattum reeds een goed gedocumenteerde studie. Dat leidt er ons toe te besluiten dat de geschiedenis van de Conscience-receptie hier en elders nog grotendeels te maken is. En er zijn buiten de hierboven al aangehaalde lacunes nog wel enkele gebieden in de Consciencestudie welke zo goed als braak liggen: er werd nog geen enkele studie aan de stijl gewijd, noch aan het drama-element dat hem eigenlijk nooit losgelaten heeft; de romantiek kreeg geen aandacht, noch de „Wesen und Formen” van zijn „Erzählkunst”, noch ook de handelingsmotieven en gedragspatronen van zijn personages; wij weten maar half wie zijn vertalers waren en hoe zij werkten. De curve van Consciences onmiskenbare roem is ook nog na te trekken, (G. Schmoock

bracht herhaaldelijk een apologie en wees op de plicht om hem een kritisch maar rechtvaardig oordeel toe te meten. „Hij leerde zijn volk lezen”, G. Schmook bracht aan het licht dat Henriette Mertens deze — later niet zo gunstig klinkende — slogan had bedacht). Indien het Conscience-herdenkingsjaar 1983 iets heeft doen beseffen dan is het beslist de zekerheid dat de man-zelf nog onvoldoende bekend is, en dat nog vele facetten, zeker de „intrinsic approach” verwaarloosd bleven en dringend aan de studiejver van jongere navorsers toe zijn.

#### BIBLIOGRAFIE H. CONSCIENCE

- Ger Schmook, *Conscienciana. Lode Baekelmans ter eere 1945*. Antwerpen, 1946. II, p. 187-211. Ook in overdruk. Bevat :
- I. Wanneer trad Conscience in dienst van het Provinciebestuur van Antwerpen ?
  - II. Wie is „V”, de criticus, die Conscience zo driest aanviel op het ogenblik, dat het klad van „De Leeuw” klaar stond ?
- Maurice Gilliams, Notities over Hendrik Conscience, geschreven in 1923. *De Vlaamse Gids*, jg. 30, 1946, p. 577-581.
- Jan Schepens, De Leeuw van Vlaanderen. *De Vlaamse Gids*, jg. 31, 1947, p. 767-768.
- G. Charlier, Henri Conscience jugé par Théophile Gautier. *Album Prof. Dr. Frank Baur*. Antwerpen, 1948, I, p. 154-157.
- M(aurits) de Vroede, Conscience en Beets; twee brieven uit 1881. *De Vlaamse Gids*, jg. 32, 1948, p. 764-767.
- Paul Lebeau, Conscience of de roeping. *Het boek in Vlaanderen*, 1948, p. 28-30.
- Albert de Swaef, Hendrik Conscience; de Boerenkrijg. *Nieuwe Stemmen*, jg. 5, 1949, p. 80.
- Ger Schmook, Hendrik Conscience, *Winkler Prins Encyclopaedie*, Amsterdam, Brussel, 1949, VI, p. 339-341.
- Ger Schmook, Carnet de bal et fleurs fanées; een blik in Consciencies interieur in Kortrijk, 1857-1868. *Kroniek*, jg. 9, nieuwjaarsnummer 1951. Ook in overdruk.
- F.R. Boschvogel, De betekenis van De Leeuw van Vlaanderen. *West-Vlaanderen*, jg. 1, 4, juli 1952, p. 138-139.
- H(enri) Dirx, Over de eerste twee drukken van „Het Wonderjaer” van Hendrik Conscience. *De gulden passer*, jg. 30, 1952, nr. 1-4, p. 38-46.
- Gilbert Degroote en Jan de Schuyter, *Hendrik Conscience en zijn uitgevers*. Brieven met inleiding en toelichting. Brussel, z.j. (1953), 286 p.
- A. Van Hageland (Albert Rutgeerts), *Hendrik Conscience en het volksleven*. Leuven, 1953.
- H(enri) Dirx, Bijdrage tot de bibliographie van de vroege drukken van Hendrik Conscience. *De gulden passer*, jg. 31, nr. 1-2, p. 38-48.
- A. Van Hageland (Albert Rutgeerts), Hendrik Conscience en de occulte verschijnselen. *Dietsche Warande en Belfort*, jg. 45, 1955, p. 55-60.
- Gilbert Degroote, *Wat een schrijver lijden kan*. Nieuw licht op Hendrik Conscience. Amsterdam, Antwerpen, 1957, Wereldboog 92, 125 p.



- G. Schmook, Hoe die oude Conscience op zijn 75e sterfdag te beoordelen? *Lektuurgids*, jg. 5, 7, 1958, p. 194-197.
- G. Schmook, Een parijse „beau” onder de Antwerpse „jolikes”. Roger de Beauvoir op doorreis in de winter van 1834/35. Gent, 1959, V 21, 83 p.
- Anton Van Duinkerken (W.J.M.A. Asselbergs), Hendrik Conscience. *Vlamingen. Een bundel opstellen over het letterkundige leven in Vlaanderen*. Hasselt, 1960, (*Vlaamse Pockets*, 23), p. 17-21.
- G. Schmook, Het misverstand omtrent Conscience. *Ons Erfdeel*, jg. 6, nr. 4, juni, 1963, p. 4-7.
- Paul De Keyser, Conscience als toerist. *De Vlaamse Gids*, jg. 47, 2, 1963, p. 94-119.
- Id., Bij een portret van Hendrik Conscience uit 1863. *Ibid.*, p. 255-259.
- Bouwstoffen voor de geschiedenis van Antwerpen in de XIXde eeuw*. Instellingen-Economie-Kultuur, Antwerpen, 1964, 565 p. passim.
- Fred. Germonprez, Kortrijkse figuren. Kortrijk, 1965, I, 1980, II, passim.
- Gilbert Degroote, Onuitgegeven en weinig gekende brieven van Hendrik Conscience (1835-1883). *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XX, 1966, p. 99-127, XXI, 1967, p. 109-233, XXV, 1971, p. 7-91, XXVIII, 1974, p. 5-48.
- Th. Hosten, Het overlijden van Hildevert Conscience te Diksmuide (1869). *Westvlaamse bazuin*, jg. 44, 3.
- G. Degroote, Hendrik Conscience. *Nationaal Biografisch Woordenboek*, III, Brussel, 1968, p. 195-210.
- Eugeen De Bock, *Ondergang en herstel of het begin van de Vlaamse Beweging*. Antwerpen, 1970, p. 227-265.
- G. Degroote, Hendrik Conscience. *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, A-L, I, Tielt, 1973, p. 325-329.
- Bert Brouwers, (Gilbert Vanheste): Hendrik Conscience (1812-1883): Vlaams, kristelijk en kleinburgerlijk solidarist. *Literatuur en revolutie*, Deel II, Meppel, 1971, p. 99-137.
- Vlaanderen*, jg. 22, nr. 134, met bijdragen van A. Demedts, J. Vanbrussel, A. van Hageland, L. Wils, M. Lambin, Em. Janssen, P. Vancolen, R. Gronon, M. Ollivier, J. Van Liempt en G. Hermanowski.
- Marcel Lambin, *Bladzijden uit de roman van een romancier*. Antwerpen, 1974.
- Hendrik Conscience. Westvlaamse inspiratie. Inleiding Joost Vanbrussel. *VWS-cahiers*, Bibliotheek van de Westvlaamse letteren, jg. XI, 3, herfst 1976, 15 p.
- Johan Meulebroeck, Sir Walter Scott and Hendrik Conscience: a comparison. Onuitgegeven lic., RUG, 1976.
- Hendrik Conscience (1812-1883), *Geschiedenis mijner Jeugd gevolgd door het onuitgegeven werk Lucifer ou Satan converti*, herschreven, van noten voorzien en iconografisch verlicht door Marnix Gijsen. Geschiedkundige commentaren over de tijdsgebeurtenissen in Noord en Zuid door Prof. Dr. E.H. Kossmann (Univ. Groningen) en Prof. Dr. A. Verhulst (RUG), Antwerpen, 1978, 295 p.
- José Lambert, De verspreiding van Nederlandse literatuur in Frankrijk: enkele beschouwingen. *Ons Erfdeel*, jg. 23, 1, jan.-feb. 1980, p. 74-86.
- Gilbert Degroote, Hendrik Conscience, de reislustige. Antwerpen, VTB, 81, 16 p. (*Vl. Toer. Bib.*, nov. 1981, 275).
- J. Hannes en G. Schmook, De volkstelling van 1846 en een protestbrief van H. Conscience. *Tijdschrift van de VUB*, 1, 1981, p. 41-61.

- Eduard Peeters, Hendrik Conscience (genealogie). *De Krijter*, jg. 17, sept. 82, p. 50-59.
- Emiel Willekens, *Hij leerde zijn volk lezen; profiel van Hendrik Conscience*. Met een bezinning bij een noodzakelijke herdenking door A. Keersmaekers, Antwerpen, 1982, 126 p.
- M(ichiel) De Bruyne, Pieter Renier en Conscience in 1857. *Biekorf*, jg. 83, afl. 1, 1983, p. 80-83.
- Marinus Van Hattum, Hendrik Conscience en Nederland. *Ons Erfdeel*, jg. 26, 2, maart-april 1983, p. 177-190.
- Hendrik Conscience en Kortrijk*. Catalogus van de tentoonstelling georganiseerd door de Stedelijke Openbare Bibliotheek van Kortrijk naar aanleiding van de 100e verjaardag van het overlijden van Hendrik Conscience. Kortrijk, 1983.  
Met een inleiding en verantwoording door P. Vancolen, 79 p.
- 100 Jaar Hij leerde zijn volk lezen*; Kapel Campo Santo, Sint-Amandsberg. Sint-Amandsberg, Cultureel Comité, Filmploeg Miklos Rosza, Gent, 30 p.
- Guido Francois, *Het verblijf van Hendrik Conscience in Brussel en omgeving (1868-1883)*. Brussel, 1983, 48 p.
- L(udo) Simons, M(arc) Somers en A(nton) Van Ruysevelt, *Hendrik Conscience of de Vlaamse „wedergeboorte”*. Tielt, 1983, 56 p.
- Michiel De Bruyne, *Hendrik Conscience en Roeselare*. Relaties, bezoeken en brieven. Antwerpen, 1983, 123 p.
- Hendrik Conscience en zijn tijd; Kroniek van Consciences leven* opgemaakt door Dr. E. Willekens naar een initiatief van Dr. Gilbert Degroote. Catalogus bij de tentoonstelling ter herdenking van de honderdste verjaardag van Consciences afsterven, samengesteld door Marc Somers en Antoon van Ruysevelt. Antwerpen, 1983, 351 p.
- Albert Westerlinck (J.A. Aerts), *Wie was Hendrik Conscience?* Leuven, 1983, 81 p.